

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

**на тему: ЗМІНА ОБРАЗУ ЖИТТЯ ЯК ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦІЇ
РОЛЬОВОГО РЕПЕРТУАРУ**

Виконала: студентка II курсу,
групи 8.0531
спеціальності: 053 Психологія
освітньої програми: Психологія
Хамраєва Наталія Сергіївна
Керівник: д.психол.н., професор
кафедри психології Горбань Г.О.
Рецензент:

Запоріжжя
2022

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

Рівень вищої освіти другий (магістерський)

Спеціальність 053 - Психологія

Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

« _____ » _____ 20 ____ року

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

1 Хамраєва Наталія Сергіївна

2 Тема роботи: Зміна образу життя як фактор трансформації рольового репертуару

керівник роботи: Горбань Галина Олександрівна, д-р психол.наук, доцент
(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом ЗНУ від « _____ » _____ 20 ____ року № _____

3 Термін подання студентом роботи _____

4 Вихідні дані до роботи _____

5 Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) _____

6 Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень) _____

7 Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада Консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв

8 Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Термін виконання етапів роботи	Примітка

Студент _____
(підпис) (ініціали та прізвище)Керівник роботи (проєкту) _____
(підпис) (ініціали та прізвище)**Нормоконтроль пройдено**Нормоконтролер _____
(підпис) (ініціали та прізвище)

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 53 сторінок, 35 джерел.

Об'єкт дослідження – рольовий репертуар життєдіяльності особистості.

Предмет дослідження – психологічні особливості трансформації рольового репертуару особистості за умов кардинальної зміни образу життя.

Гіпотеза дослідження – трансформація рольового репертуару особистості, що безпосередньо пов'язана з кардинальними змінами в образі життя, потребує психологічного супроводу на етапі реадаптації особистості.

Мета дослідження – визначити психологічні особливості зв'язку змін образу життя та трансформацій рольового репертуару особистості в умовах війни в Україні.

Задля досягнення зазначеної мети нами визначені такі **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати теоретичні підходи до вивчення образу життя суб'єкта соціальної діяльності.
2. Охарактеризувати основні чинники впливу на формування рольового репертуару особистості.
3. Визначити особливості трансформації рольового репертуару особистості за умов кардинальної зміни образу життя.

Для вирішення встановлених завдань використовувались такі методи: теоретичний аналіз сучасних підходів вивчення категорії образу життя, узагальнення трактувань рольової поведінки й рольового репертуару особистості.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що набули подальшого розвитку теоретичні уявлення щодо впливу непрогнозованих кардинальних змін в образі життя особистості на трансформацію її рольового репертуару; виокремлено психологічні особливості трансформації рольового репертуару за умов змін образу життя особистості під час війни в Україні.

SUMMARY

Хамраєва Наталія Сергіївна. Зміна образу життя як фактор трансформації рольового репертуару

Кваліфікаційна робота магістра: 53 сторінок, 35 джерел.

Виникнення не прогнозованих ситуацій, які зумовлюють необхідність виконання нових соціальних ролей (інвалід, біженець, учасник бойових дій тощо) змушують людину трансформувати свій рольовий репертуар з метою додавання та зміни певних соціально значущих ролей та на основі цих змін переосмислювати свій образ життя.

Сьогодні проблеми теоретичного психологічного аналізу феномену *образ життя* стикаються із певною невизначеністю, неоднозначністю підходів. Також, на нашу думку, недостатньо досліджені питання взаємовпливу та взаємозв'язку рольового репертуару людини і образу її життя.

Об'єкт дослідження – рольовий репертуар життєдіяльності особистості. **Предмет дослідження** – психологічні особливості трансформації рольового репертуару особистості за умов кардинальної зміни образу життя.

Мета дослідження – визначити психологічні особливості зв'язку змін образу життя та трансформацій рольового репертуару особистості в умовах війни в Україні.

У першому розділі розглянуто образ життя особистості як психологічний феномен, здійснено теоретичний аналіз цього феномену в соціогуманітарних науках, розкрито особливості побудови психологічної структури образу життя особистості та його змістові характеристики, визначено чинники динаміки змін образу життя.

У другому розділі показано зв'язок образу життя особистості та її рольового репертуару в умовах соціальних змін. Визначено особливості аналізу рольового репертуару особистості в соціальній психології,

проаналізовано чинники трансформації рольового репертуару особистості, а також визначено особливості трансформації рольового репертуару за непрогнозованих життєвих ситуацій та її вплив на образ життя.

Для вирішення встановлених завдань використовувались такі методи: теоретичний аналіз сучасних підходів вивчення категорії образу життя, узагальнення трактувань рольової поведінки й рольового репертуару особистості.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ОБРАЗ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН.....	10
1.1. Теоретичний аналіз феномену «образ життя» в соціогуманітарних науках.....	10
1.2. Психологічна структура і змістові характеристики образу життя особистості.....	18
1.3. Чинники динаміки змін образу життя.....	23
РОЗДІЛ 2. ЗВ'ЯЗОК ОБРАЗУ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ РОЛЬОВОГО РЕПЕРТУАРУ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН.....	32
2.1. Особливості аналізу рольового репертуару особистості в соціальній психології.....	32
2.2. Чинники трансформації рольового репертуару особистості.....	37
2.3. Трансформації рольового репертуару за непрогнозованих життєвих ситуацій.....	40
ВИСНОВКИ.....	46
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	49

ВСТУП

У зв'язку з кризовими умовами в країні та постійними змінами в соціальній, економічній, політичній, соціальній і культурних сферах, а також після початку війни в Україні, найбільш гостро постає питання про готовність особистості до швидких змін та здатність до реадaptaції через зміни звичного образу життя.

Образ життя індивіда здавна був об'єктом філософського, соціального і психологічного осмислення. Філософи трактують образ життя через категорію, що охоплює сукупність типових видів життєдіяльності індивіда, соціальної групи і суспільства в цілому, які розглядаються в єдності з умовами життя. З точки зору соціальних наук образ життя визначається суттєвими рисами і особливостями певної суспільно-економічної формації. Психологи вважають, що образ життя – це стійкі способи дії, спрямовані на взаємодії з навколишнім середовищем призначеного для життєзабезпечення.

Образ життя охоплює всі основні сфери діяльності людей: праця, форми його соціальної організації, побут, форми використання людьми свого вільного часу, їх участь у політичному і громадському житті, форми задоволення їх матеріальних і духовних потреб, що ввійшли в повсякденну практику норми і правила поведінки. У свою чергу образ життя людей робить вирішальний вплив на ставлення індивіда до соціальної ситуації та формування нових соціальних ролей, а відтак й становлення цілісної особистості. Суб'єктний вибір — це результат пошукової ситуації, одна з форм самореалізації особистості в умовах соціального простору і часу.

Виникнення не прогнозованих ситуацій, які зумовлюють необхідність виконання нових соціальних ролей (інвалід, біженець, учасник бойових дій тощо) змушують людину трансформувати свій рольовий репертуар з метою додавання та зміни певних соціально значущих ролей та на основі цих змін переосмислювати свій образ життя.

Сьогодні проблеми теоретичного психологічного аналізу феномену *образ життя* стикаються із певною невизначеністю, неоднозначністю підходів. Також, на нашу думку, недостатньо досліджені питання взаємовпливу та взаємозв'язку рольового репертуару людини і образу її життя.

Об'єкт дослідження – рольовий репертуар життєдіяльності особистості.

Предмет дослідження – психологічні особливості трансформації рольового репертуару особистості за умов кардинальної зміни образу життя.

Гіпотеза дослідження – трансформація рольового репертуару особистості, що безпосередньо пов'язана з кардинальними змінами в образі життя, потребує психологічного супроводу на етапі реадаптації особистості.

Мета дослідження – визначити психологічні особливості зв'язку змін образу життя та трансформацій рольового репертуару особистості в умовах війни в Україні.

Задля досягнення зазначеної мети нами визначені такі **завдання дослідження**:

4. Проаналізувати теоретичні підходи до вивчення образу життя суб'єкта соціальної діяльності.

5. Охарактеризувати основні чинники впливу на формування рольового репертуару особистості.

6. Визначити особливості трансформації рольового репертуару особистості за умов кардинальної зміни образу життя.

Для вирішення встановлених завдань використовувались такі методи: теоретичний аналіз сучасних підходів вивчення категорії образу життя, узагальнення трактувань рольової поведінки й рольового репертуару особистості.

Теоретичну основу проведеного дослідження основу складають такі концептуальні підходи:

- образ життя як психологічний феномен (А. Адлер, К. Роджерс, С.Л. Рубенштейн, Б.Г. Ананьев, С. Московичи, Ю.М. Швалб),

- рольовий репертуар особистості (Р. Мертон, Дж. Мид, Ч. Кули, Є. Гофман, Д. Морено, Т. Шибутан, Р. Линтон, Т. Парсонс, П. Бергера),

- вплив соціальних змін на образ життя (О. Конт, К. Спенсер, Є. Дюркгейм, О. Шпенглер, А. Тойнбі, Г. Парсонс, Є. Гідденс, П. Штомпак, В.О. Ядов).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що набули подальшого розвитку теоретичні уявлення щодо впливу непрогнозованих кардинальних змін в образі життя особистості на трансформацію її рольового репертуару; виокремлено психологічні особливості трансформації рольового репертуару за умов змін образу життя особистості під час війни в Україні.

Практична значимість роботи визначається тим, що її результати можуть бути використані під час розробки програм підвищення рольової компетентності особистості в умовах змін образу життя в центрах психологічної допомоги, соціальних служб, для подальших досліджень рольового репертуару особистості.

Структура магістерської роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 53 сторінок. У списку використаних джерел 35 найменування, що охоплюють 4 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ОБРАЗ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

1.1. Теоретичний аналіз феномену «образ життя» в соціогуманітарних науках

Особливості аналізу поняття «образ життя» особистості зумовлені тим, що воно не є традиційно психологічним. Основа його трактування та різноманіття підходів до аналізу вибудовувалася у соціогуманітарних науках, перш за все у контексті філософських і соціологічних досліджень. Образ життя більшість учених трактують як поняття, що включає індивідуальні форми поведінки, активність і реалізацію своїх можливостей в праці, повсякденному житті та культурних звичаях, властивих тому або іншому соціально-економічному устрою, відповідно до науково-обґрунтованих вимог і задоволення соціальних й індивідуальних потреб.

Зазначимо, що загальний інтерес соціогуманітарних наук до вивчення особливостей життя людини у контексті вибудови нею певного образу життя був виявлений давно. Перші дослідження проводились в XVIII - XIX ст. Р. Девісом, Дж Синклером, М. Бутом (Англія), Ф. Лепле, О. Лоран-Дюшатле (Франція), О. Лонгарде, К. Марксом (Німеччина). Саме їх роботи сприяли тому, що образ життя трактується як стійке утворення в певних суспільно-економічних умовах життєдіяльності людини, котре проявляється в нормах спілкування, поведінки, складі мислення. У 20-60-х рр. XX ст. виникає та формується філософське трактування поняття «образ життя». Філософи з цим поняттям пов'язували стійкі, типові для історично конкретних соціальних відносин форми індивідуальної та групової життєдіяльності людей, які характеризують особливості їх спілкування, поведінки і складу мислення в сферах праці, суспільно-політичної діяльності, побуті і дозвіллі.

Основні традиції та різноаспектність вивчення образу життя особистості зумовлюються специфікою завдань певних досліджень. Можна виокремити такі основні рівні аналізу [23]:

- соціально-філософський,
- загально соціологічний,
- соціально-психологічний,
- соціально-економічний,
- соціально-політичний.

Важливо, що у традиційних міждисциплінарних дослідженнях суб'єктом образу життя переважно є великі соціальні спільності (народи, соціальні класи, соціально-професіональні групи, спільності за типом поселення), а зміст образу життя відображається в принципах організації безпосередньої життєдіяльності суб'єкта.

За радянського періоду з 60-х р. ХХ ст. образ життя активно вивчається соціологами, причому домінантою вивчення цієї проблематики є посилення ідеологічної боротьби, саме задля порівняльного аналізу соціалістичного та капіталістичного соціальних систем. У другій половині 1970-х р. та на початку 1980-х р. на території колишнього Радянського Союзу проблема образу життя в контексті ідеологічних впливів суб'єктів діяльності була однією з центральних. Більшість наукових публікацій мала явно виражений ідеологізований характер, в них підкреслювалися особливості та переваги соціалістичного образу життя над капіталістичним (буржуазним). Сам же образ людини у радянському суспільстві показувався з суто позитивних і оптимістичних позицій. У 1990-х р. під час вивчення образу життя була запропонована його структура як єдність трьох складових: умови життя - образ життя - склад мислення (образ думок) [21].

Можна стверджувати, що загальний аналіз цілісної картини поняття образу життя передбачає три лінії виміру:

- 1) змістовні характеристики наповнення повсякденного життя;
- 2) динаміка життєдіяльнісної активності;

3) суб'єктивна оцінка людиною свого образу життя.

Перші дві лінії можна умовно назвати «зовнішніми», об'єктивними характеристиками. Саме вони безпосередньо відображають той зміст, який соціологи вкладають в поняття образу життя. Суб'єктивна оцінка людиною свого образу життя має внутрішню інтенцію й відображає наше уявлення про те, як має бути побудовано наше життя правильно. Саме уявлення про правильне життя відображає психологічний зміст певного образу життя особистості.

Концепцію образу життя ми знаходимо і в соціальній психології А. Адлера [1], в межах якої він (образ життя) означає рішучість, цілеспрямованість, цілісність, постійність і унікальність індивіда, тобто суб'єктивну детермінацію його дій. На думку А. Адлера, під час дослідження структури особистості основні труднощі полягають в тому, що її цілісність, її специфічний образ життя будується не на об'єктивній реальності, а на суб'єктивній думці, що формується у неї на основі життєвих фактів. Хоча він підкреслював унікальність образу життя, властивого кожному окремому індивідові, він визнавав також і наявність загальних рис між людьми. Кожна людина відрізняється від інших образом життя, але існуючі в суспільстві обмеження створюють загальну для усіх основу життєдіяльності і так чи інакше впливають на формування образу життя індивіда, відмічав А Адлер.

Проблематику образу життя досліджував у своїх роботах Г. Олпорт. Він трактує образ життя як певну стійку систему характеристик діяльності особистості, що визначаються суб'єктивно-особистісним властивостями людини [15].

Аналіз різноманіття трактування та конкретизації поняття образ життя дає можливість узагальнити основні вихідні його трактування. Отже, образ життя визначається [3, 7, 15, 18, 27]:

– як образ життєдіяльності соціального суб'єкта, що зумовлюється способом виробництва, рівнем життя, природно-географічними і суспільно-історичними умовами, а також ціннісними установками;

– як поведінка особистості відповідно до власних потреб і установок в межах об'єктивних можливостей, що створюються певним типом і видом образу життя;

– як спрямованість, характер, структура потреб і образ їх задоволення;

– як потреби, інтереси, цілі, реалізація яких є умовою життєдіяльності суб'єкта, причому потреби є критеріями якості образу життя;

– як система стійких компонентів діяльності, а саме: організація особистого часу, улюблені заняття, звички, стереотипи поведінки;

– як образ життєдіяльності людини, якої він дотримується в повсякденному житті через соціальні, культурні, матеріальні та професійні обставини;

– як особистісна специфіка життєвого шляху людей в диференційованій соціокультурній реальності, тобто певна організована сукупність процесів і явищ життєдіяльності людей в суспільстві.

Отже, використання поняття образ життя й до сьогодні викликає значущі складності його використання й трактування. Основна складність, на думку О.І. Вишняка, в тому, що кожного разу дослідження ми стикаємося з певними викривленнями та неоднозначностями під час інтерпретації результатів [26].

Ю.М. Швалб під час власного аналізу поняття образу життя, зауважує, що усі спроби конкретизувати це поняття лише ніяк не сприяли розв'язанню проблеми. Соціологи запропонували більше 250 індикаторів-характеристик образу життя, що призвело до неможливості подальших розробок у цьому напрямі. Одночасно він відзначає важливе прикладне значення поняття образ життя задля розкриття динаміки змін соціально-психологічних норм й вподобань людей і окремих соціальних груп.

Ми можемо стверджувати, що зміст образу життя визначається тим, як живуть люди, чим зайняті, які види діяльності та взаємодії заповнюють їх життя. Форма образу життя визначається способом організації людьми змісту своєї життєдіяльності, організації процесів діяльності, поведінки, взаємодії в різних сферах культури.

Отже, узагальнюючи можна відзначити, що образ життя – це динамічний соціокультурний портрет члена суспільства, який представлений у процесах їх життєдіяльності в певних умовах, та є цілісністю, що має культурний сенс зумовлений здатністю людини до результативної активності.

Поняття образ життя це не лише способи організації людьми свого повсякденного життя. Воно пов'язане також і з виявленням соціокультурної значущості оцінок представниками різних соціокультурних груп свого власного образу життя, образу життя інших людей, а також поточного стану громадського і культурного життя взагалі. Усе це конкретизується на індивідуальному рівні життєдіяльності людини і виражається поняттям індивідуальний образ життя, який поєднує трудову діяльність, громадську сферу, сферу сімейно-побутових стосунків і дозволяє окремої особистості. Тут можна говорити про те, що образ життя утілює в собі діалектику взаємовідносин соціального та індивідуального. На цій основі відбувається і внутрішнє ціннісне самовизначення особистості [22, 31].

Поняття індивідуальний образ життя розширюється за рахунок ціннісне-сміслового компонента діяльності, життєвого досвіду особистості, моделей її поведінки та наявних стереотипів. Тут інтегруються уявлення про певний тип життєдіяльності людини, що характеризується її трудовою діяльністю, побутом, формою задоволення матеріальних і духовних потреб, правилами індивідуальної та громадської поведінки.

Образ життя особистості дає змогу побачити зв'язок, співвідношення, перехід, перетворення внутрішнього світу індивіда, характеристик свідомості в зовнішні, прояви діяльності людини. Важливим є, що психологія досліджує образ життя не тільки з позиції діяльності людини в суспільстві, але і спирається на його особистісні аспекти, які відіграють важливу роль у життєдіяльності індивіда в цілому. Тому для комплексного вивчення образу життя, на нашу думку, слід спиратися на соціально-психологічний підхід, який найбільшою мірою відображає зміст цього феномену [11].

У рамках соціально-психологічного підходу образ життя є цілісною системою взаємодії людини з його соціальним і природним оточенням на основі стійких моделей і способів організації життєдіяльності та активності в певному соціумі. Саме ця система забезпечує формування, трансформацію та закріплення властивостей, які утворюють психологічний склад особистості.

Образ життя як соціально-психологічна категорія є не стільки характеристикою індивідуально-неповторного способу психологічної життєдіяльності, скільки модель певного усталеного еталону людської поведінки, існування і самоствердження у конкретних суспільно-історичних умовах. Однак, він зумовлюється й тією неповторністю життєвого шляху, який відбиває специфічність та індивідуальність способів самовираження і самоствердження особистості.

Соціально-психологічний аналіз образу життя покликаний виявити механізми саморегуляції суб'єкта, пов'язаний з його ставленням до умов життя і діяльності, з його потребами і життєвими орієнтаціями, а також з його ставленням до соціальним нормам. І в даному випадку образ життя може бути розглянутий за низкою критеріїв [2, 6, 9, 17, 19 28]:

- домінуюча сфера життєдіяльності,
- якість та інтенсивність життєдіяльності,
- стилеві характеристики життєдіяльності,
- мотиви і життєві орієнтації особистості.

Отже, до основних загальних факторів, що визначає образ життя людини, ми вважаємо за потрібне віднести такі:

- 1) ціннісно-сміслова спрямованість особистості;
- 2) рівень загальної культури людини та її освіченість;
- 3) матеріальні умови життя;
- 4) статеві, вікові та конституціональні особливості людини;
- 5) стан здоров'я;
- 6) характер екологічної середовища проживання;
- 7) особливості трудової діяльності (професії);

- 8) особливості сімейних відносин і сімейного виховання;
- 9) звички людини;
- 10) можливості задоволення біологічних та соціальних потреб.

Загальний аналіз різноманітних підходів дає змогу визначити чотири групи умов, що впливають на становлення певного образу життя, а саме:

1. Соціально-економічні умови і чинники – це особливості виробництва, громадська форма праці, класова структура і пануюча ідеологія суспільства, рівень розвитку науки і техніки тощо.

2. Соціокультурне середовище – це характеристика міри освоєння людиною природи, системи моральних та ціннісних взаємин, а також рівня умов для всебічного розвитку особистості. Значення культури в процесі формування і розвитку образу життя суспільства (групи, особи) особливо наочно проявляється через дію соціально-психологічних чинників (свідомі установки, потреби, цінності тощо), що впливають на норми поведінки, форми і стиль спілкування людей. У цьому сенсі образ життя завжди є вираженням досягнутого рівня.

3. Особистісний простір як характеристика впливів, що зумовлює активність людини, яка підпорядковується системі її власних норм, цінностей, готовності до власної відповідальності. Основою такої активності є розвинута й сформована особистісна ідентичність і рефлексивність, які є підґрунтям усвідомлення дій та їх наслідків.

4. Природні (географічні, біологічні) чинники – це особливості клімату, ландшафту, природних зон тощо, які мають значний вплив в контексті сформованих традицій, ментальності та форм суспільних відносин [21].

Природні, соціальні, культурні умови мають фундаментальний формоутворювальний вплив на організацію людьми різноманіття своїх життєвих проявів. Вони забезпечують і обмежують конкретно-історичні можливості вибору форм самореалізації особи в соціокультурному житті. Тому під час аналізу образу життя людей вивчення умов їх життєдіяльності є необхідним компонентом дослідження. Проте вони не включаються в саме

поняття, а розглядаються як свого роду соціокультурні детермінанти форм і процесів організації людьми своєї життєдіяльності, образу життя.

У своєму дослідженні ми будемо спиратися на трактування поняття образ життя, який задає Ю.М. Швалб [6], а саме: образ життя задається та структурується ментальною схемою зорганізації простору життєдіяльності та форм її здійснення. Причому простір життєдіяльності структурується умовами й обставинами життя, які усвідомлюються, а форми – інтенціями та цільовими установками, що переважають у свідомості особистості. Цілісність цього образу утримується індивідом на трьох психологічних рівнях:

- на рівні свідомості як ідеї смислу життя;
- на рівні волі суб'єкта дії як ідея належного в житті;
- на рівні переживання як ідея справедливості життя.

Уся ця цілісність образу життя завжди розгортається у сукупності процесів шляхом виробництва та відтворення життя. Саме така структурна й процесуальна складність образу життя дає можливість аналізувати завдання щодо здійснення власного життєзабезпечення в системі «індивід–наколишне середовище», а також дає можливість інтегрувати суто індивідуальні прояви особистості та соціально-психологічні основи аналізу поняття образ життя [6].

Отже, ми спираємося на такі вихідні розуміння образу життя:

1. Образ життя є сукупність стійких способів і форм організації соціокультурного життя людей на усіх рівнях соціальності.

2. Образ життя є об'єктивною характеристикою способів соціальної взаємодії в найзначущих сферах життя суспільства.

3. Образ життя є набором цінностей і норм, які детермінують розповсюдження та передавання певних моделей поведінки новим поколінням.

4. Образ життя є цілісною характеристикою буття індивіда і соціуму.

Відзначимо, що з поняттям образ життя дослідники безпосередньо пов'язують цілий спектр понять, які уточнюють і розширюють розуміння

його змісту, а саме: життєвий шлях особистості, спосіб життя, життєвий світ людини. Дослідження цих феноменів не є предметом нашого дослідження, але є цікавою можливістю подальшого уточнення й характеристики феномену образ життя.

1.2. Психологічна структура і змістові характеристики образу життя особистості

Образ життя – це динамічний соціокультурний портрет членів суспільства, який задається ментальною схемою життєдіяльності та представлений у самих процесах цієї життєдіяльності як цілісність, що має культурний сенс здатності людини до результативної активності

Незважаючи на відмінність існуючих трактувань поняття образ життя, у більшості з них передбачається наявність типових властивостей особистості, зумовлених належністю до якоїсь спільності а також їх реалізацію в процесі життєдіяльності.

Образ життя змінюється разом зі зміною ієрархії мотивів особистості, зі зміною і розвитком ієрархії смислів суб'єкта і сенсу життя. Можливо, що саме зі зміною ієрархії мотивів пов'язано для особи усвідомлення певного періоду життя як психологічного минулого (якщо ієрархія вже змінилася) або психологічного сьогодення (якщо ієрархія доки незмінна) незалежно від зовнішніх змін.

Структура образу життя виражається в тих співставленнях субординації і координації, в яких знаходяться різні види життєдіяльності. Це проявляється в тій частці часу особистості, яка на них витрачається. У тому, на які види життєдіяльності особистість витрачає свій вільний час, яким видам віддає перевага в ситуаціях, коли можливий вибір. Причому особистість має реальну можливість вибору значимих для неї форм

життєдіяльності, типів поведінки. Кожна особистість формує свій образ дій та мислення відповідно власної автономності та ціннісних нормативів [8, 29].

До образу життя суб'єкта входять певні потреби, інтереси, цілі, реалізація яких є безпосередньою умовою його життєдіяльності. Вони й є критеріями якості образу життя. Ступінь задоволення потреб, а не тільки їх реалізація відіграє важливу роль в конкретизації та ускладненні образу життя людини. У системі образу життя певного суб'єкта потреби, форми життєдіяльності, здатності утворюють певну ієрархію. Вона різна у різних суб'єктів, у різні періоди часу, в різних суспільствах і змінюється з розвитком людства, його формацій і культури.

Загальна структура образу життя пов'язана з такими елементами, як [7, 17, 19]:

- рівень життя,
- якість життя,
- стиль життя,
- умови життя
- уклад життя.

Визначені елементи не є за своїм змістом суто психологічними або соціально-психологічними, але значною мірою є основою побудови ментальної схеми життєдіяльності особистості.

Рівень життя характеризує спрямованість споживання матеріальних і духовних суспільних продуктів, а також стан забезпеченості базових вітальних потреб індивіда та його моральних, естетичних й фізичних потреби і духовних потреб. Тут важливу роль відіграє залежить від наявного, досягнутого рівня життя та бажаного.

Якість життя характеризує ступінь комфортності виробничого та повсякденного життя, міра самореалізації, втілення в способі діяльності особистості наявного соціального (індивідуального) ідеалу.

Стиль життя характеризує індивідуальні моделі поведінки людини в повсякденному житті, в конкретних ситуаціях, схильності, звички, смаки,

способи вирішення людиною базових життєвих завдань задля побудови людиною власного життя та ситуацій, які наповнюють її щоденне життя.

Умови життя (рівень добробуту) визначаються якістю та прийнятністю тих умов, в яких здійснюється повсякденна життєдіяльність людей (якість житлових умов, харчування, доступність освіти, медичної допомоги, культурних центрів).

Уклад життя визначається, регламентованість праці, побуту, суспільного життя, в рамках яких проходить життєдіяльність людей, рівень зорганізованості середовища та простору життя.

Важливим, на нашу думку є визначення структурних компонентів образу життя, які зумовлюють характер міжособистісних і групових відносин [21]:

- 1) моральний (дотримання певних моральних норм і правил поведінки);
- 2) ціннісний (орієнтація на певні цінності і принципи);
- 3) поведінковий (звички, стійкі способи реагування на різні ситуації і стосунки);
- 4) когнітивний (зміст картини світу, стереотипи, пізнавальна активність);
- 5) комунікативний (нормування комунікативної програми поведінки).

Образ життя залежать від багатьох об'єктивних умов і особистих якостей: знань, досвіду, здібностей, переконань, ціннісних орієнтацій та інше. Разом з тим в кожному індивідуальному стилі життя містяться специфічні риси групи, до якої належить людина, якщо вона професійна, демографічна, етнічна чи ще якась.

Складовими образу життя є [3, 19]:

- трудова активність;
- соціальна, психоінтелектуальна і рухова активність задля фізичного і духовного розвитку;
- діяльність, спрямована на перетворення природи, суспільства і самого себе;

- активність щодо задоволення матеріальних і духовних потреб;
- суспільно-політична діяльність;
- пізнавальна діяльність на рівні теоретичного, емпіричного, орієнтованого і практичного знання;
- дозвілева діяльність;
- спілкування.

Про всі складові образу життя людей і про спосіб їх організації можна судити, спостерігаючи за процесами діяльності, поведінки, взаємодії, спілкування або за їх результатами. Доступними спостереженню (прямому або непрямому) є також компоненти об'єктивних умов, що визначають зміст і форму образу життя людей.

Функція образу життя полягає в тому, що він є певним засобом структурування людиною навколишнього середовища відповідно внутрішньої ментальної схеми цього образу. З численних можливостей, що надаються середовищем, вибираються і використовуються далеко не всі. Ситуації та дії, які входять в образ життя конкретної людини, утворюють для нього в межах об'єктивних умов суб'єктивний простір, який і є безпосереднім простором життя людини. Люди, які живуть в одному місті, мають однакову професію і навіть працюють в одній і тій же організації, можуть мати абсолютно різний життєвий простір, різну середовище існування, яка багато в чому визначається тим способом життя, який вони ведуть.

Образ життя має складну детермінацію, де поєднуються і середовищні, і особистісні компоненти. В цілому, існує три рівня, які визначають зміст образу життя.

Перший рівень – вихідні умови середовища: можливості існуючого середовища, які визначаються економічними, політичними і навіть географічними параметрами (наприклад, можна порівняти можливості міста – села, столиці – периферії). Об'єктивні умови середовища можуть суттєво обмежувати вибір способів повсякденного існування, зумовлюють певний образ життя, який можливий за даних умов. Простір вибору також багато в

чому визначається і культурними змінами, які задають межі допустимої поведінки і пропонують різні можливості наповнення дозвілля.

Другий рівень – соціально-демографічні характеристики: соціальний та економічний стан, сфера професійної діяльності, сімейний статус. Ця група змінних диференціює людей всередині єдиної суспільно-економічної та культурної групи, вносячи значну частку варіативності в особливості їх образу життя. Даний рівень змінних може задавати досить «жорсткі» вимоги до індивіда, наприклад, як до представника певної професії, або ж, навпаки, залишати простір для широкого і вільного вибору.

Третій рівень – індивідуальні особливості: ціннісні пріоритети, особистісні особливості, актуальні потреби та інші індивідуальні характеристики.

Максимальну змогу формування образу життя індивід набуває в середовищі багатому різноманітними можливостями і за умови, що соціально-економічний і професійний статус людини залишають йому достатню свободу для вибору [33].

Індивідуальна картина образу життя складається з тонкої взаємодії цих трьох рівнів, роль та якісний зміст яких у кожному конкретному випадку може істотно розрізнятися. Така складна детермінація образу життя і визначає його міждисциплінарну позицію. Різні науки концентрують свою увагу, переважно, на різних гранях явища, роблячи предметом своїх досліджень окремі рівні детермінації образу життя. Однак, ці границі не можна назвати дуже чіткими, оскільки цілісний погляд на явище завжди вимагає розширення предметної області та врахування надбань суміжних дисциплін. У зв'язку з цим, область вивчення образу життя, що належить психологічній науці, в даний час не є чітко визначеною.

За кордоном психологічні дослідження образу життя розвивалися, насамперед, у зв'язку з питаннями формування здорового образу життя і займалися вивченням передумов, що впливають на вживання алкоголю і наркотиків, або ж чинників, які грають в житті людини стрессогенну роль. Характерно, що останні десять-п'ятнадцять років образ життя, як самостійне

тематичне спрямування активно представлений у вітчизняній психології у контексті вивчення основ екалогічності особистості та її життєорганізації.

Отже, концептуальна модель образу життя індивіда вибудовується на основі таких його складових :

1. Безпосередні умови і форми життєдіяльності, що визначають характер ситуації.
2. Стимули, які зумовлюють дії, спрямовані на підтримку або зміну ситуації.
3. Соціокультурні обмежування та регулятори процесів і ситуацій.
4. Індивідуальні оцінки ситуації, її можливостей, результатів власної діяльності в ній.

Людина прагне знайти поле для самореалізації в соціальному середовищі, впорядковуючи і оцінюючи оточення і можливі способи діяльності, поведінки, оцінюючи їх відповідно до потреб, інтересів, намірів, уподобань, які властиві для неї як для особистості в певних життєвих ситуаціях.

1.3. Чинники динаміки змін образу життя

Особливості формування образу життя зумовлюються впливом широкого різноманіття об'єктивних і суб'єктивних чинників. Є певні об'єктивні умови життя людей, які існують незалежно від їхньої свідомості, потреб, планів. Це соціально-економічні, соціально-історичні, соціально-політичні умови праці, побуту і дозвілля людей, які є тими чинниками, що значущо впливають на визначення особистістю певної картини власного образу життя. Але разом з тим вплив об'єктивних чинників на образ життя та різні способи життєдіяльності людей завжди опосередковані мотивами поведінки, індивідуально-психологічними особливостями, цілями,

потребами, тобто суб'єктивними чинниками, що конкретизують картину образу життя певної людини.

Образ життя особистості є насамперед характеристикою реального буття людини, того, що йому вдається зробити, здійснити у своєму житті, того, чим заповнений її час. Внутрішній світ особистості – здібності, інтелект, прагнення та задуми – представлений тією мірою, за якою людині вдається його репрезентувати й реалізувати у своїх діях і вчинках.

Між об'єктивними умовами життя особистості та її мотивами, планами постійно виникають суперечності, розв'язання яких постійно корегує особистісний образ життя особистості. Тут завжди виникає необхідність здійснювати вибір певного образу життя, який домінує, задля знаходження балансу між можливостями, що надаються суспільством й самовизначенням особистості як у професійному, так і в особистому житті. Проблеми самовизначення особистості особливо актуальні саме для молоді, хоча, звичайно, з нею стикаються і люди більш старшого віку. Як знайти себе, сформулювати свій стиль життя, знайти свою професію тощо – ці питання хвилюють багатьох людей.

Поняття образ життя дозволяє виділити сукупність соціально значущих умов і процесів життєдіяльності людей. Образ життя різних людей неоднаково динамічний в одних і тих же соціальних умовах. Тобто індивідуальні особливості людей в одних і тих же об'єктивних умовах впливають на спосіб організації ними життєвого середовища і процесів соціокультурної життєдіяльності [14].

Вплив зовнішніх умов і особистісних станів людей на способи організації ними свого образу життя змінюються з часом. Розподіл часу і зусиль людей між фундаментальними формами життєдіяльності та бажаним рівнями життя розрізняються не тільки під впливом соціального середовища, а й за стадіями індивідуального життєвого циклу [35].

Набір стійких компонентів (життєвих умов, форм життєдіяльності, змістів активності та їх оцінок), формує образ життя індивіда як спрямований процес. Вихід будь-яких дій за рамки цієї цілісності без порушення її

структури можна розглядати як варіації всередині ситуації. Якщо ж змінюються її структурні компоненти, це є показником можливого переходу від однієї ситуації до іншої.

Сучасний світ знаходиться під впливом швидких і глобальних змін, що призводять до домінування ситуацій невизначеності. Відтак, людина знаходиться у постійному пошуку таких компонентів умов її життєдіяльності як суб'єкта, котрі є суттєвими детермінантами його образу життя та зумовлюють його відносну стійкість. Завдяки цьому стає очевидним, в яких межах люди можуть змінювати умови своєї життєдіяльності та на які саме елементи впливати. У свою чергу, стійкі та зміні компоненти життєвих умов можна розглядати за двома найважливішими вимірами.

По-перше, це зміст (предметне та інформаційне) життєвого середовища, до якого слід віднести природні та штучні об'єкти, соціокультурні інститути, структури взаємодії, доступну інформацію.

По-друге, ступінь соціальної значущості елементів життєвих умов: від загальносоціальних, що поширюються на абсолютну більшість членів суспільства через локально-групові, що поширюються на абсолютну більшість членів кожної соціокультурної групи, до індивідуально-психологічних й характерних для образу життя окремої людини.

Отже, людина як суб'єкт організовує власне соціокультурне середовище і своє життя в ньому, а також визначає життєві ситуації як певні стабільні періоди життя. У процесі життєдіяльності виникає необхідність розв'язання певних індивідуально або соціально значущих проблем. Тут ми маємо справи з прогнозованими та проблемними життєвими ситуаціями.

Прогнозована ситуація передбачає відносно стійку структуру умов і процесів життєдіяльності, для неї характерні повторювальні звичні дії, форми взаємодій і поведінки. Такі труднощі вирішуються шляхом застосування стереотипізованих правил, моделей, уявлень й оцінок. Спрямованість руху ситуацій подібного роду досить чітко визначається і самим індивідом. Зрозуміло, що прогнозовані життєві ситуації протікають автоматично, без значущих напружень і змін. Хоча за інтенсивністю зусиль вони можуть бути

досить напруженими, тут розподіл активностей та резервів для таких ситуацій зазвичай заздалегідь передбачені структурою образу життя [19].

Проблемна ситуація виникає на основі або невизначеності, або надмірної складності відносин людини з оточенням, або розбіжності між їх запитам та ресурсами. Вона характеризується необхідністю принципового перегляду звичних й уже сформованих структур розподілу часу і зусиль, процедур, правил, дій і взаємодій, бо умови, що виникають, породжують такі завдання, для яких більшість з раніше встановлених соціокультурних форм не можуть забезпечити адекватних рішень. Тут може виникати необхідність безпосередньої зміни або відмови від існуючих уявлень про власний образ життя. Проблемна ситуація на етапі виникнення пов'язана з високим ступенем невизначеності в уявленнях індивіда про її сенсі, джерела, способи вирішення, а також відсутні уявлення про спрямованість дій. Детермінують цю ситуацію чинники, що руйнують упорядкованість звичного способу життя, й, відатк, спонукають людину до цілепокладання, прийняттю життєва важливих рішень, вибору певної стратегії дій, засобів і способів досягнення цілей. Тобто всього того, що втілюється в її образі життя.

Необхідність зробити цей вибір створює напруженість ситуації, а непристосованість індивіда до вирішення певних проблемних ситуацій або неможливість їх розв'язати за зовнішніх або внутрішньо особистісних причин спричинює дисгармонію не тільки в індивідуальному образі життя, але і в системі соціальної взаємодії з іншими, надаючи цим відносинам напружений, а можливо, і конфліктний характер.

Проблемні ситуації характеризуються необхідністю структурних змін особистісних характеристик форм організації життєдіяльності, зв'язків з оточенням. Така необхідність породжується двома групами невизначеностей, які виникають як:

- 1) різка зміна зовнішніх життєвих умов або психічних станів.
- 2) тривале накопичення «мікрозмін» в структурі особистості та умов її існування.

Проблемні ситуації розпізнаються людьми в континуумі уявлень від невизначеного до чіткого усвідомлення джерела і характеру проблеми. Спрямованість динаміки таких ситуацій починає визначатися з того моменту, коли в індивіда складається чітке уявлення про те, чого можна і чого не можна хотіти за наявних умов, про індивідуальну діяльність, коли починається відпрацювання шляхів і способів досягнення поставлених цілей.

Проблемні ситуації з високим ступенем вірогідності можуть стати поворотним пунктом життєвого шляху людини. У зв'язку з цим необхідно оцінити наявність в ситуації чинників, які відносно проблеми сприяють або перешкоджають, або взагалі нейтральні для реалізації відповідних дій. Перша і друга групи факторів можуть чинити істотний вплив на образ життя, оскільки вони або допомагають, або заважають вирішити цю ситуацію [26].

Наявність сприятливих чинників, які мають здійснювати допоміжний вплив, є необхідною, але недостатньою умовою вирішення проблеми. Важливо, щоб людина усвідомила їх наявність, особливо якщо вони є новими. Часто люди не враховують їх і, навіть, чинять їм опір, особливо в разі їх розбіжності зі звичними стереотипами, відтак, такі умови можуть бути неадекватно сприйнятими під час корегування власного образу життя.

Відповідно й наявність несприятливих факторів зовсім не обов'язково передбачає невдачу. Завдяки своїй активності, людина може подолати перешкоди, що заважають їй отримати бажаний результат, завдяки пошуку нових способів нейтралізації несприятливих впливів проблемної ситуації. За такої позиції процес досягнення мети або розв'язання проблеми розгортається в часі, а людина робить все, щоб адекватно завершити цей процес. Проте можливий і інший варіант розгортання проблемної ситуації за наявності несприятливих впливів на життєдіяльність людини. Вона може повністю потрапити під їх вплив. За цих умов активність і спротив зменшується, що призводить до зупинки біль-яких дій щодо зміни ситуації та образу життя в цілому. Тут відбувається прийняття наявності невирішеної проблеми, пристосування та включення в структуру власного образу життя

низки компенсаційних пристосувань. Тут можливі відмова від раніше поставленої мети, заміна її на іншу, часто менш бажану й простішу.

Значно впливає на образ життя людей ступінь новизни життєвих ситуацій, з якими доводиться стикатися. Вони виникають, завдяки змінам істотних для людської життєдіяльності складових її оточення, а також психічних або фізичних станів людей. Нові чинники породжують необхідність їх освоєння, адаптації до них, включення в образ життя. Такі ситуації сприятливі для набуття нового досвіду, розширення сфери уявлень і навичок. Вони стимулюють також зміни в предметному середовищі, у знаннях і оцінках, в нормах і правилах, що регулюють відносини до ситуації. У той же час новизна ситуацій вимагає істотного напруження зусиль, підвищеної уваги, готовності до змін. Під час вирішення певної життєвої проблеми люди зустрічаються з новими для себе впливами і, коли їх стає надмірно багато, з'являється необхідність у структурних змінах образу життя [29].

Аналіз існуючої літератури, в межах проблеми теоретичного осмислення образу життя, дав змогу виявити відсутність однозначності у розумінні ролі умов середовища. Тут можна виділити два підходи:

1. Умови середовища не включені в образ життя, а є факторами, які його зумовлюють.
2. Умови середовища є складовою образу життя поряд з його життєдіяльністю.

У межах першого підходу відбувається розмежування того, як людина живе, як організовує свою життєдіяльність і де ця діяльність протікає, що її оточує. Тут чинники умов життя, як матеріальні так і нематеріальні, впливають на образ життя. А образ життя – це діяльність і активність людей, які певним чином реагують на умови життя, використовують їх. Безумовно, вплив зовнішніх умов на діяльність людини є очевидним фактом. Однак характер взаємин елементів системи «діяльність–умови» куди більш складний.

Умови середовища не просто впливають на життєдіяльність людини, в структурі образу життя вони виявляються залучені в неї. Діяльність не просто реалізується в умовах або обумовлюється ними, вона вибудовується на їх основі, спрямована на їх перетворення. Діяльність індивіда завжди реалізується в умовах, які, у свою чергу, впливають на неї. Кожна дія людини співвіднесена з цілим комплексів умов: соціальних, економічних, політичних, екологічних, фізіологічних, культурних. Умови ж самі по собі, як якась об'єктивна субстанція, існуюча поза людиною і незалежно від нього [26].

Взаємозв'язок і взаємовплив діяльності та умов - основа відтворення образу життя. Умови середовища проявляються тоді, коли вони вступають у взаємозв'язок з людиною, впливають на нього, і в цьому взаємозв'язку розкривають дійсне буття: набувають якості, оцінку, впливають на вчинки і дії людей. Отже, саме другий підхід відображає всю складність характеру взаємозв'язку діяльність - умови в рамках розгляду феномена образу життя.

Ми вважаємо, що під час аналізу образу життя треба враховувати певне співвідношення діяльності та її умов. До умов життєдіяльності відноситься, насамперед, навколишнє середовище (різноманітні будівлі, транспортні засоби, побутова обстановка та інше). Однак більш безпосередньо образ життя пов'язаний з соціальним середовищем, тобто з тими суспільними та матеріальними відносинами, які визначають ті або інші способи життєдіяльності людей в різних сферах.

Образ життя реалізується індивідом при єдності діяльності та умов, і в цій єдності виявляються його якості. Діяльність людини сама по собі є продуктом вільної творчості. Людина вільна від інстинктів, він володіє розумом, за допомогою якого людина самостійний у своїх діях. Е. Фромм стверджує що людське життя не можна прожити шляхом простого повторення зразків поведінки, властивих увазі, людина повинна жити сам.

Свобода діяльності не означає її відірваності від умов, їй завжди притаманна певна закономірність та цілепокладання. Людині дана здатність до діяльності, оскільки існують потреби, які необхідно задовольняти. Тобто,

взаємозв'язок діяльності та умов у структурі образу життя має універсальний характер.

Образ життя може мати значну адаптивну функцію. Така функція стає очевидною, якщо трактувати адаптацію з класичної позиції, не як просте пристосування, «підстроювання» до середовища, але як збереження істотних індивідуальних параметрів у різноманітному і мінливому середовищі. В образі життя відбивається не тільки пристосування людини до зовнішніх умов, але і активна зміна цих умов в процесі пристосування їх до себе. Людина як би сортує пропоновані середовищем можливості, відбираючи і включаючи в свій образ життя ті, які найбільше відповідають його «Я», поточним життєвим завданням, цінностям і потребам. У нормі, таке структурування середовища спрямоване на створення умов для розвитку та повноцінного функціонування особистості. Однак, нерідкі випадки, коли природна адаптивна функція образу життя порушується, перешкоджає реалізації людини. Як правило, такі порушення функції образу життя знижують загальну адаптацію і негативно відбиваються на почутті задоволеності життям [26].

Суб'єктивне відчуття наявності вибору, можливість «оформляти» свій образ життя за внутрішнім бажанням тісно пов'язані з задоволеністю життям. Зниження задоволеності життям у цілому відзначається і при розходженні реального та ідеального образів життя. По всій імовірності, у людини є досить висока чутливість до того, відповідають чи поточні повсякденні заняття його «Я», і це відбивається на задоволеності життям, яка знижується, якщо порушується природна адаптивна функція образу життя.

Отже, образ життя – це особлива активність індивіда або певної соціальної групи в різноманітних сферах життя, прийняті моделі поведінки в визначених просторово-часових вимірах життя та конкретних ситуаціях. Образ життя характеризує стійко відтворювані риси, манери, смаки, схильності, що виявляються в повсякденній діяльності індивіда або групи, в основі якої лежать потреби, інтереси, мотиви [33].

Говорячи про структуру й зміст образу життя людей, важливо пам'ятати, що вони не залишаються незмінними в часі, їх зміни протягом життя людини відбуваються під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів, як мають конструктивний або деструктивний характер.

РОЗДІЛ 2

ЗВ'ЯЗОК ОБРАЗУ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ РОЛЬОВОГО РЕПЕРТУАРУ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН

2.1. Особливості аналізу рольового репертуару особистості в соціальній психології

Одним з підходів до аналізу життєдіяльності особистості у суспільстві є рольовий, який дає нам змогу визначати особливості певних соціальних дій особистості як нормованих. Р. Мертон ввів поняття рольовий набір як сукупності ролей (рольовий репертуар), асоційованих з певною особистістю. Кожна роль такого набору вимагає особливого формату поведінки. Відтак, у кожній ролі свій тип реалізації соціальних відносин.

У рольовому репертуарі можна виділити основні (типові) і ситуаційні соціальні ролі. Від соціальної ролі як внормованого зразка поведінки слід відрізнити реальну рольову поведінку, яке означає не соціально очікувані дії, а особливості її реалізації певним виконавцем конкретної ролі. І тут багато що залежить від особистісних якостей індивіда, від ступеня засвоєння нею соціальних норм, від її переконань, установок, ціннісних орієнтацій, світогляду.

Соціальна роль — це внормований суспільством зразок поведінки, тобто активність, яка визнана суспільством доцільною для людей певного статусу. Роль формується на універсальних, загальних вимогах до поведінки людини, що знаходиться в певній соціальній позиції. Люди виконують у суспільстві безліч соціальних ролей. Їхня відмінна риса полягає в тому, що приміром роль батька чи вчителя, залишається тією ж самою, якщо зміняться люди, які виконують ці ролі [4].

Соціально-психологічна теорія, що спрямована на детальне вивчення рольової поведінки людини та її рольового репертуару особистості та

вивчення певної особистості з точки зору її ролей у суспільстві, називається теорією ролей. Саме здобутками розвитку цієї теорії є аналіз особливостей взаємодії особистостей в суспільстві між собою як базового й найважливішого чинника формування змісту рольової поведінки. Особистість розглядається як сукупність її соціальних ролей. Ролі визначають своєрідні суспільні нормативи і моделі поведінки, а також сформованість спрямованості особистості як її індивідуально-психологічна властивість. Виконання певних рольових функцій у суспільстві, формує роль, а зворотній зв'язок з боку суспільства задає оцінки і визнання дій [13].

Особистість справляється зі своїми завданнями тим успішніше, чим багатшим буде її рольовий репертуар, що означає не тільки різноманітність рольової поведінки конкретної людини, але і її здатність змінювати, варіювати виконання однієї і тієї ж ролі залежно від зміни ситуації.

Соціальна психологія під час аналізу рольової поведінки особистості виокремлює три рівні:

- роль для всіх;
- роль для групи;
- роль для себе.

Залежно від ставлення людини до конкретної ролі дослідники розрізняють визначену роль та суб'єктивну.

Для визначеної ролі у суспільстві існує певний стандарт, а формат її виконання є очікуваним. Суб'єктивна роль виконується відповідно цінностям і нормам притаманним певній особистості та виявляється в реальній поведінці [25]. Існує різноманіття підходів до класифікації ролей, що дає можливість описувати рольовий репертуар за різними характеристиками. Наприклад, приписані ролі й ролі досягнуті, гендерні ролі тощо.

Загальний аналіз рольових моделей поведінки особистості дає змогу виокремити такі властивості ролей:

1) концептуальність: ролі мають сенс тільки в контексті певної взаємодії;

- 2) об'єктна залежність: ролі не існують без об'єктів;
- 3) множинність: особистість може грати декілька ролей одночасно;
- 4) ієрархічність: в структурі особистості ролі утворюють певну ієрархію.

Слід зазначити, що можливості опанування особистістю будь-якої ролі істотним чином зумовлені соціальними системами, в яких перебуває особистість. Залежно від сфер активності особистості у соціальних системах такі можливості можуть бути достатньо широкими або дуже обмеженими. Нерідко для того, щоб оточуючі мали необхідну інформацію про соціальну роль тієї чи іншої особистості в даний момент, вдаються до рольовим символів. Прикладом такого символу може бути уніформа. Відзнаки у військових, що позначають рід військ і звання даної особи, свідчать про його соціальний статус і відповідної ролі. Суворі вечірні сукні жінок і темні костюми чоловіків можуть підкреслювати офіційний характер ситуації. Наявність білого халата на людині в лікувальному закладі говорить про його належність до медичного персоналу [30].

Символічне визначення соціальної ролі формує під час взаємодії відповідні очікування, причому ці очікування можуть включати цілком задані приписи (те, що людині необхідно робити обов'язково) та певні заборони (те, чого людина не повинен робити), а також низку розмитих вимог, які особистість визначає на суб'єктивному рівні. Коли рольова поведінка відповідає очікуваному зразку, вона вважається успішною.

Задля розуміння особливостей рольової поведінки необхідним є врахування того факту, що соціальний статус і соціальна роль безпосередньо пов'язані в соціальній взаємодії. Статус є співвідношення позиції особистості в структурні соціальної взаємодії, а роль – його динамічний аспект. Відмінність між двома найважливішими соціологічними категоріями дуже просте: ми маємо статус та граємо роль.

Соціальна роль – модель поведінки, орієнтована на відповідність певного статусу. Її можна визначити інакше, як шаблонний формат поведінки, спрямований на виконання прав і обов'язків, запропонованих

певним статусом. Роль описує те, як володарі статусів взаємодіють один з одним. У зв'язці понять «статус-роль» провідне місце належить першому. Саме тому в літературі зустрічається вираз «статусна роль», але ніколи не трапляється «рольовий статус». Роль іменують ще динамічною стороною статусу [24].

Отже, статус і роль зв'язані особистісними поведінковими нормативами і соціальними очікуваннями (експектаціями). Експектації – вимоги, що закріплені в системі соціальних норм, і пред'являються до поведінки людини певного статусу в контексті виконання ним тієї чи іншої соціальної ролі. З цієї позиції ролі залежать не від особистості виконавця, а від вимог до статусу виконавця, що тягне за собою певні незручності, а саме: людина має діяти відповідно правам та обов'язкам, що притаманні соціальному статусу. Тут соціальні норми – це приписи, вимоги, побажання й очікування відповідної (суспільно схвалюваної) поведінки., тобто це ідеальні зразки (шаблони), які визначають те, що люди мають говорити, думати, відчувати і робити в конкретних ситуаціях. Дотримання норм регулюється суспільством з різним ступенем суворості.

Соціальні норми виконують у суспільстві дуже важливі функції:

- регулюють загальний хід соціалізації;
- інтегрують індивідів у групи, а групи – в суспільство;
- контролюють поведінку;
- задають зразки та еталони поведінки.

Незважаючи на те що рольові нормативні вимоги є елементом системи соціальних норм, прийнятих у даному суспільстві, вони тим не менш специфічні та дійсні тільки відносно тих, хто займає певну соціальну позицію.

Відносини між спеціальними рольовими нормами і соціальними нормами носять складний характер. Одні рольові приписи взагалі не пов'язані з соціальними нормами. Інші рольові норми мають винятковий характер, що ставить людей виконуючих їх в особливе становище, коли на них не поширюються загальні норми. Наприклад, лікар зобов'язаний

зберігати лікарську таємницю, а священник – таємницю сповіді, тому по закону на них не поширюється обов'язок розкривати цю інформацію, даючи свідчення в суді. Розбіжність загальних і рольових норм може бути значним, а носій ролі може засуджуватися суспільством, хоча його позиція необхідна і визнана цим суспільством [4].

Іншою стороною є сформовані ціннісні орієнтації особистості та світоглядні позиції особистості, які шляхом механізмів ідентифікації, впливають на формування уявлень про соціальні ролі. Ідентифікація – процес ототожнення особистістю самої себе до певної етнічної, політичної, територіальної, мовної, релігійної групи. Розрізняються два типи ідентифікації особистості:

1) соціальна ідентифікація – усвідомлення і емоційне сприйняття особистістю своєї приналежності до певної соціальної спільноти;

2) рольова ідентифікація – привласнення особистістю суспільно заданих функцій і групових вимог, відповідно її власним інтересам і потребам [35].

Різноманіття статусів людини, а також різноманіття дій, пов'язаних з кожним статусом веде до різноманіття рольового репертуару. Це може зумовлювати рольові конфлікти, які виникають:

1) міжособистісні рольові конфлікти – це конфлікти взаємодії, котрі зумовлені нерозумінням рольових позицій іншого;

2) рольові конфлікти – внутрішні конфлікти особистості, які зумовлені різноманіттям соціальних ролей однієї особистості;

3) внутрішньорольові конфлікти – це конфлікти зумовлений різними уявленнями окремих соціальних груп про нормативно схвалювані зразки поведінки.

У контексті образу життя й забезпечення очікуваної та нормативної поведінки саме внутрішньорольові конфлікти виникають як проблемності ідентичності особистості або її маргінальності. Процеси соціальної мобільності обумовлюють виникнення маргінальних ситуацій, коли людина перебуває на межі культур і/або соціальних спільнот, які беруть участь у

взаємодії. Маргінальна ситуація може стати причиною конфліктів, відхиляється. Ця ситуація може сформувати у особистості неспокій, агресивність, сумнів у особистої цінності, боязнь у прийнятті рішень. Але маргінальна ситуація може стати джерелом соціально ефективних творчих дій [10, 34].

Кожна людина є включеною у систему суспільних відносин, володіє безліччю соціальних зв'язків, наділена безліччю статусів, виконує цілий набір різних ролей, є носієм певних ідей, почуттів, властивостей характеру тощо. Кожна роль накладає певний відбиток на особистість, на самосвідомість людини, на те, як людина мобілізує ресурси свого організму і психіки для виконання тієї чи іншої ролі.

Отже, з позицій рольової теорії ми можемо охарактеризувати особистість шляхом визначення її рольового репертуару. Така характеристика дає нам змогу не лише розкрити різноманіття виявів особистості, а й врахувати усю систему взаємодії особистості та суспільства. Тут взаємодія виявляється у тих виборах й привласненнях нормативів, які задаються саме суб'єктивністю особистості як діяча.

2.2. Чинники трансформації рольового репертуару особистості

Формування рольового репертуару є складним процесом, здійснення якого знаходиться під впливом широко спектру чинників, які зазвичай поєднують у дві великі групи: біологічні чинники і соціальні чинники. Безумовно, коли мовиться про рольовий репертуар, то вплив соціальних чинників є домінуючим.

Виконуючи ролі, індивід бере участь у соціальному світі. У процесі засвоєння цих ролей світ стає суб'єктивно реальним. Завдяки соціальним ролям, індивід вводиться в спеціальні області знання, причому не тільки в змістовному сенсі, але і в сенсі знання норм, цінностей, емоцій. Наприклад,

роль військового передбачає знання законів, зброї, тактичних даних, але ця роль передбачає і знання в області емоцій - необхідність стримувати почуття жалості і співчуття. Таким чином, вивчити роль означає не тільки оволодіти рутинної технікою, необхідною для її видимого виконання, але і бути прийнятним в змістовні й емоційні пласти знання, прямо і побічно відповідають цій ролі.

Суспільство з метою відтворення соціальної системи, збереження своїх соціальних структур прагне сформувати соціальні стереотипи і стандарти рольової поведінки. Щоб не бути в опозиції відносно суспільства, особистість засвоює цей соціальний досвід шляхом входження в соціальне середовище, систему існуючих соціальних зв'язків. Проте в силу своєї природної активності особистість зберігає і розвиває тенденцію до автономії, незалежності, свободи, формування власної позиції, неповторної індивідуальності. Наслідком дії цієї тенденції є розвиток і перетворення не тільки самої особистості, але й суспільства [16].

Основні компоненти соціальної ролі складають ієрархічну систему, в якій можна виділити три рівні. Перший – це периферійні атрибути, тобто такі, наявність або відсутність яких не впливає ні на сприйняття ролі оточенням, ні на її ефективність (наприклад, громадянський стан поета або лікаря). Другий рівень передбачає такі атрибути ролі, які впливають на сприйняття, так і на її ефективність (наприклад, довге волосся у хіпі або слабка здоров'я у спортсмена). На вершині трирівневої градації – атрибути ролі, які є вирішальними для формування рольової ідентичності особистості.

Освоєння нових ролей зумовлює зміни в життєдіяльності людини. У психотерапії існує навіть відповідний метод корекції поведінки - іміджі терапія (імідж - образ). Пацієнту пропонують увійти в новий образ, зіграти роль, як у виставі. При цьому функцію відповідальності несе не сам чоловік, а його роль, яка задає нові шаблони поведінки. Людина змушена діяти інакше, виходячи з нової ролі. Незважаючи на умовність такого методу, ефективність його використання була досить висока, оскільки суб'єкту

давалася можливість вивільнити пригнічені потягу якщо не в житті, то хоча б в процесі гри [5].

Отже, особистісному розвитку сприяють зміни в системі психологічних ролей особистості. Розглядаючи життєвий шлях людини, необхідно виділити такі найважливіші поведінкові комплекси, які є опорними в життєвих циклах людини і називаються життєвими ролями.

Життєвий шлях – це періодична зміна життєвих ролей, які безперервно формуються, розвиваються і, навпаки, руйнуються і відкидаються людиною, як ті, що втратили своє значення. Ці процеси не завжди проходять гладко, без суперечностей і криз. [26]. Кожна людина може виступати відразу в багатьох ролях. У процесі виконання всіх цих ролей у неї формуються відповідні риси характеру, манери поведінки, форми реакції, уявлення, переконання, інтереси, схильності та інше, які в сукупності й утворюють те, що зветься особистістю.

Співвідношення біологічного і соціального у формуванні рольового репертуару є на сьогодні предметом активної дискусії. З одного боку, в процесі формування особистості основними чинниками є соціальні (освіта, виховання, умови життя, культура, традиції, звичаї). З іншого боку, спостерігаються й біологічні (навіть генетичні) чинники – особливості нейродинамічних процесів, безумовні реакції, інстинкти, темперамент та інше.

Серед соціальних факторів щодо формування рольового репертуару особливо можна виокремити вплив еталонної групи, це та група, на яку людина орієнтується: сім'я та/або референтна група, які багато в чому формують особистість, образ життя та систему цінностей.

Але, враховуючи сукупність як соціальних, так і біологічних чинників, що впливають на особистість, необхідно відзначити вирішальну роль активності самої особистості. Саме вона інтегрує й певним чином відтворює усі впливи, за яких здійснюється її становлення та формування.

Засвоєння різних соціальних ролей є найважливішою складовою процесу формування рольового репертуару. Однак складність полягає в тому,

що в суспільстві існують ролі не тільки схвалювані їм, але і такі, які суперечать суспільним нормам і цінностям.

Отже, можна стверджувати, що в основі формування рольового репертуару особистості лежать не лише соціальні вимоги до реалізації певного статусу, а й основні впливи, які зумовлюють виникнення самої особистості та набуття нею всієї системи уявлень про соціальну взаємодію та світоустрій. Саме це становить базу побудови відповідної картини світи та власного образу життя в певній соціальній системі.

2.3. Трансформації рольового репертуару за непрогнозованих життєвих ситуацій

Особливості засвоєння та трансляції соціальних ролей як заданої суспільством і очікуваннями оточуючих поведінки, яка залежить й від індивідуальних особливостей особистості, вимагає певної фіксації місця, яке займає особистість в системі соціальної взаємодії. Під час виконання соціальної ролі важливим є її зв'язок з тими чи іншими видами соціальної діяльності особистості [9]. За стабільних ситуацій життєдіяльності особистості набутий рольовий репертуар забезпечує визначеність образу життя людини, легкість переходів від однієї ролі до іншої, передбачуваність наслідків відповідних способів виконання тієї чи іншої ролі.

За виникнення непередбачених життєвих обставин, що порушують звичну стабільність виникає актуальна необхідність перебудови більшої частини рольового репертуару, опанування нових ролей. Важливим тут є фактор відсутності, навіть уявлень, про нові соціальні ролі, незнання відповідних норм. Це вимагає побудови нових способів організації власного життєвого простору. Раніше створений образ життя піддається трансформації або ж повністю стає нереалізованим. Суб'єкт життєдіяльності вимушений створювати нові стратегії для досягнення образу життя, який відповідає

новим умовам. Тобто, при виникненні ситуативної ролі виникає велика вірогідність, що раніше прогнозований сценарій буде деформований. Суб'єкт втрачає свою позицію, що призводить до перебудови власного життєвого простору.

Ситуаціями, які ускладнюють опанування нового рольового репертуару й перебудову образу життя, є непрогнозовані ситуації, що пов'язані з негативними й різкими змінами і руйнуванням звичної стабільності – воєнні дії, вимушена міграція, інвалідність тощо. Особливістю таких ситуацій є різноманіття форм інтерпретації як самої ситуації, так і змін, які відбуваються. Одна й та сама непрогнозована ситуація різними людьми може сприйматися як нормальна, екстремальна, гранічно допустима, «неможлива» тощо. Непрогнозована ситуація стає кризовою, коли повністю виключається можливість збереження звичного образу життя, цінностей і способу світосприйняття. Тобто, відбувається руйнування базових уявлень. Дж. Ялом писав о трьох типах ілюзій, які піддаються руйнуванню [12]:

- 1) ілюзія власного безсмертя;
- 2) ілюзія справедливості;
- 3) ілюзія простоти устрою світу.

На сьогодні такою непрогнозованою ситуацією стала війна, яка зруйнувала значну частину системи соціальної взаємодії та зумовлює кардинальні зміни нормування цієї системи та загалом образу життя українців протягом тривалого часу. Основними характеристиками такої ситуації є її соціогенність, тривалість, низька прогнозованість загального розвитку суспільних подій. На рівні окремої особистості загальні суспільні ситуації поєднуються з індивідуальними ситуаціями кардинальних змін.

Сприйняття ситуацій змін в особистісному й суспільному плані, готовність адаптуватися до таких ситуацій залежать від груп чинників різних рівнів:

- 1) на психологічному рівні (афективно-вольова сфера, когнітивні особливості, специфіка регуляції психічної діяльності);

2) на особистісному рівні (стійкість цінностей, розвиненість суб'єктності, сформованість ідентичності);

3) на соціально-психологічному рівні (готовність до взаємодії, сформованість ціннісних орієнтацій, установок й стереотипів)

4) на соціальному рівні (адекватність сприйняття соціальних процесів, готовність соціального простору до змін, стійкість перспектив суспільного розвитку).

Складність трансформації рольових репертуарів пов'язана, на нашу думку, з необхідністю усвідомлення змін на усіх цих рівнях, а також з необхідністю змін їх зовнішніх проявів у форматах нової організації життя. Тут ми спостерігаємо складний перетин і зв'язок впливів, що здійснюються на особистість, змін організації життєвого середовища, необхідність у короткий термін опанувати нові статуси, які передбачають новий набір ролей.

Непрогнозованість ситуацій та раптовість змін, що руйнують побудовану та раніше споектовану схему поведінки й життєдіяльності, з значною ймовірністю зумовлюють появу тривоги, агресії, конфліктів, апатії, пригніченості, як наслідок нездатності пристосування до принципово нового життя. Отже, можна стверджувати, що сучасна ситуація характеризується екстремальністю не лише на рівні середовища, а й на рівні особистісному. Тут ми маємо враховувати різні рівні прояву емоційних станів, що виникають за цих умов [13]:

1. Емоційне збудження – сигнальна реакція нервової системи на різні психогенні впливи.

2. Емоційне напруження – це емоційно забарвлене вольове зусилля, спрямоване на рішення розумової або рухової задачі.

3. Емоційна напруженість – характеризується тимчасовим зниженням стійкості психічних і психомоторних процесів, а також падінням працездатності, викликаних негативними або надмірними психогенними впливами. У ситуації бурхливих емоційних реакцій та емоційної

напруженості ділянка нервової тканини, в якому локалізована вогнище збудження, стає домінантним.

Екстремальний психічний стан характеризується відхиленнями від параметрів нормального функціонування організму і психіки, а інформаційна специфічність екстремального й стресового стану робить його винятково важливим для ефективності поведінки та адаптації індивіда до нових умов життєдіяльності. Ця закономірність доведена для ситуацій, коли людина перебуває в цьому стані нетривалий проміжок часу. Тут виявляється здатності суб'єкта до швидкого й легкого пошуку нових стратегій рішення, виникає можливість створити нові способи поведінки, будувати нові соціально-рольові відносини, змінити свій рольовий репертуар таким чином, щоб досягти бажаного. Ситуативна роль створює нове сприйняття себе. Суб'єкт діяльності може використати виниклу ситуацію в якості стимулу для розширення або переосмислення власного життєвого простору. Тобто сприймати виниклу ситуацію не через обмеження, а як можливість до самореалізації, пошуку більш ефективних способів організації життя. Відтак, трансформацію або порушення образу життя людини може вплинути не тільки непередбачені обставини, а й прийняття індивідом ситуативної ролі [4].

Довготривале перебування в екстремальних психічних станах призводить виникнення двох типів ситуацій. Перший тип характеризується такою інтенсивністю зовнішніх умов, що за певного часу впливу виникають прояви патологічних станів або, навіть, неможливість здійснювати прості повсякденні дії. Тут спостерігається руйнування базових основ образу життя, що призводить до перенапруги нервових процесів, зниження працездатності, відхилення від норми фізіологічних показників організму, вияву хворобливих відчуттів. Вважають, що мірою екстремальності є ступінь незакінченості адаптаційного процесу з розвитком явищ часткової або повної дезадаптації, коли екстремальний стан переходить в критичний [16].

Друга ситуація відрізняється від першої тим, що фізична характеристика умов не має переваги, а головними стають їх інформаційно-

семантичні та індивідуально-психологічні характеристики, вплив яких призводить до стану динамічної неузгодженості.

Життя українців в екстремальних умовах передбачає постійну загрозу життю. За таких ситуацій досить чітко проявляються стійкі риси особистості, її установки. Однак, роль морально-психологічного фактору і особистісної здатності до життя у стресових ситуаціях зумовлюють значення психічного навантаження, яке впливає на людину, коли існує постійна загроза життю – це перш за все навантаження на її нервову систему. Властивості ж нервової системи у кожної людини індивідуальні, а отже і навантаження по-різному впливає на активність різних людей. У деяких людей в момент, коли критична ситуація ставить високі вимоги до діяльності, настає етап психічної нестійкості.

Екстремальність умов сучасного життя українця вимагає формування рольової компетентності як чинника гармонізації його життєвого світу. Саме така компетентність задає ефективність трансформації рольового репертуару відповідно зміні образу життя. Сьогодні на образ життя людини накладаються жорсткі обмеження й він не завжди формується відповідно до потреб і потенцій особистості. Якщо людина в такій ситуації не бачить позитивних перспектив свого стану, їй потрібно допомогти їх знайти. Саме у такій ситуації людині важко самотійно, без допомоги психолога чи психотерапевта успішно освоїти нові вимоги життя й подолати прояви життєвої кризи, вчитися жити по-новому, відновлювати втрачену життєву та рольову компетентність[5].

Отже, непрогнозовані життєві ситуації вимагають розширення та/або трансформації рольового репертуару особистості задля ефективної організації її життєдіяльності та формування відповідного новим ситуаціям образу життя. Ми вважаємо, що тут значущу роль відіграє цілеспрямована робота щодо формування рольової компетентності особистості. Основними складовими такої компетентності є:

– рольова варіативність: різноманітність репертуару психологічних ролей особистості, багатство її рольової поведінки;

– рольова гнучкість: вміння легко переходити від однієї ролі до іншої.

– рольова глибина: розвиненість глибинної структури ролей, опора в рольовій поведінці не лише на рольові очікування оточуючих, а й на такі особистісні складові, як рольова ідентичність, рольова Я-концепція, рольове переживання.

– здатність до рольової децентрації та прийняття ролі інших: вміння приймати ролі, уникати рольових конфліктів.

Отже, сформована рольова компетентність, з одного боку, забезпечує гармонійність життя особистості за нових умов, а з іншого, стає основою готовності особистості до рольових змін у майбутньому. Значущу роль у цьому процесі відіграє розробка психологічних методів, що мають сприяти рольовій самореалізації, яка сприятиме готовності розв'язувати багато завдань, пов'язаних із численними особистісними проблемами.

ВИСНОВКИ

За результатами аналізу теоретичних підходів до вивчення образу життя суб'єкта соціальної діяльності можна стверджувати про різноманіття трактувань цього феномену. Ми довели, що у більш узагальненому розумінні образ життя визначається як стійкі способи дії, які спрямовано на взаємодії з навколишнім середовищем призначеного для життєзабезпечення особистості.

Важливим результатом проведеного нами аналізу є визначення того, що з соціально-психологічний зміст образу життя може бути поданий як модель інтеграції усталеного еталону людської поведінки, який існує і здійснюється в певних суспільно-історичних умовах, та неповторності життєвого шляху особистості, який відбиває специфічність та індивідуальність способів її самовираження і самоствердження. Це дало змогу конкретизувати поняття образ життя з соціально-психологічних позицій, а саме: образ життя – це динамічний соціокультурний портрет члена суспільства, який представлений у процесах їх життєдіяльності в певних умовах, та є цілісністю, що має культурний сенс зумовлений здатністю людини до результативної активності.

Ми виокремили чотири групи чинників, які зумовлюють специфіку вияву образу життя людини: соціально-економічні умови і чинники; соціокультурне середовище; особистісний простір; природні (географічні, біологічні) чинники.

Виокремлення структурних компонентів образу життя особистості дало нам основу для різнобічного аналізу цього феномену. Відзначимо, що індивідуальна картина образу життя складається з тонкої взаємодії трьох рівнів – вихідні умови середовища, соціально-демографічні характеристики, індивідуальні особливості особистості – роль та якісний зміст яких у кожному конкретному випадку може істотно розрізнятися. Ця структура повною мірою відображає міждисциплінарну позицію образу життя шляхом поєднання середовищних і особистісних компонентів.

Побудована концептуальна ситуаційна модель образу життя індивіда, основу якої становлять: безпосередні умови і форми життєдіяльності, що визначають характер ситуації; стимули, які зумовлюють дії, спрямовані на підтримку або зміну ситуації; соціокультурні обмежування та регулятори процесів і ситуацій; індивідуальні оцінки ситуації, її можливостей, результатів власної діяльності в ній.

Аналізу рольового репертуару особистості дає нам змогу стверджувати, що опанування змістом соціальних ролей та їх ефективна трансляція в соціальному середовищі безпосередньо пов'язані з образом життя особистості. Суспільство задає для ролі певний стандарт, який зумовлює соціальні очікування щодо форматів її виконання, однак на психологічному рівні роль виконується та виявляється в реальній поведінці відповідно цінностям і нормам притаманним певній особистості.

Протягом життя людина опановує множину соціальних ролей, які присвоюються нею та стають основою формування її рольового репертуару. Складність цього процесу полягає в тому, що основою цілісного рольового репертуару є соціальні вимоги до реалізації певного статусу та система уявлень про соціальну взаємодію та світоустрій, які унікальним шляхом інтегруються особистістю. Саме це становить базу побудови відповідної картини світу та власного образу життя в певній соціальній системі.

На основі аналізу теоретичних й емпіричних досліджень в сучасній науці ми можемо стверджувати про безпосередній прямий зв'язок сформованого рольового репертуару та образу життя особистості. Особливо цей зв'язок виявляється в умовах непрогнозованих та екстремальних умовах життєдіяльності.

Ми визначили особливості трансформації рольового репертуару особистості за умов кардинальної зміни образу життя:

1. Ефективна трансформація рольового репертуару здійснюється шляхом поступового опанування нової ролі як ситуативної, що дає можливість сприйняття себе в нових, непрогнозовано змінених, умовах життєдіяльності.

2. Цілеспрямоване формування рольової компетентності як чинника гармонізації власного життя, забезпечення готовності до непередбачуваних подій життя.

3. В умовах війни та екстремальних ситуацій, що її супроводжують, зміни рольового репертуару пов'язані з фізичними та психологічним травмами й вимагають побудову принципово нового образу життя.

Врахування цих особливостей дає нам підстави вважати за необхідне побудови системи психологічного супроводу на етапі реадaptaції та ресоціалізації особистості. Такий супровід може бути організований відповідно визначених особливостей у форматі програм й тренінгів з:

- освоєння нової ролі як ситуативної;
- формування рольової компетентності;
- проектування нового образу життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адлер А. Наука жить. Киев : Port-Royal, 1997. 287 с.
2. Балабанова К.В., Перелигіна Л.А., Балабанова Л.М. Моделі формування здорового способу життя: психологічний аналіз у контексті цінностей і норм. *Український психологічний журнал*. 2018. № 4 (10). С. 7–19. URL : <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1163986.pdf>.
3. Віговська О.О. Образ життя у жіночій свідомості: психосемантичні універсалії оцінювання. Матеріали XVI міжнар. конф. молодих науковців «Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження (PPMSRPR)». Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2014. С. 15–18
4. Горностай П. П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности. Киев : Интерпресс ЛТД, 2007. 312 с.
5. Горностай П. Рольова компетентність як умова гармонійності життєвого світу особистості. *Психологічні перспективи*. 2004. Вип. 6. С. 23–35. URL : <http://gom.kiev.ua/publ38.htm>.
6. Еколого-психологічні детермінанти суб'єктивного благополуччя особистості: монографія / за ред. Ю. М. Швалба. Київ–Львів : Видавець Вікторія Кундельська, 2021. 234 с. URL : <http://ecopsy.com.ua/index.php/publikatsii/monohrafii/34-monohrafii-laboratorii>
7. Єрмаков І.Г., Пузіков Д.О. Життєвий проєкт особистості : від теорії до практики : практико зорієнтований посібник. Київ : Освіта України, 2007. 212 с.
8. Життєдіяльність та життєтворчість особистості в особливих умовах: кол. монограф. / упорядн. : О. А. Кривопишина, Н. О. Терентьєва ; за наук. ред. М. М. Козяра. Львів : СПОЛОМ, 2018. 527 с.
9. Казібекова В.Ф. Психологічні ресурси особистості: філософсько-психологічний зміст. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2017. № 2 (1). С. 120-127.
10. Кириченко В.В. Особистість у сучасному інформаційному суспільстві: монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2020. 245 с.

11. Коленіченко, Т. І. Специфіка адаптації особистості до нових умов життєдіяльності. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. 2013. № 2 (3). С. 131–136.

12. Коробанова О. Л. Особистісно-рольове моделювання взаємодії: ситуаційна та феноменологічна складова. *Вісник психології і педагогіки*. 2018. Вип. 23. URL : http://gorn.kiev.ua/group/Korobanova_Rol_mod-2020.pdf.

13. Кушель Н. Теоретичний аналіз рольових моделей особистості. *Вісник Інституту розвитку дитини. Серія : Філософія, педагогіка, психологія*. 2014. Вип. 33. С. 143–147. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vird_2014_33_24

14. Макеев С.А., Оксамитная С.Н., Швачко Е.В. Социальные идентификации и идентичности. Киев : Институт социологии АН Украины, 1996. 185 с. URL : <http://i-soc.com.ua/assets/files/ukrsusp/makeev1.pdf>.

15. Максименко С.Д., Максименко К.С., Папуча М.В. Психологія особистості. Київ : Видавництво ТОВ «КММ», 2007. 297 с.

16. Михайленко О.Ю. Рольовий підхід до вивчення особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 21. С. 426–433. URL : <http://journals.urau.ua/index.php/2227-6246/article/view/159655>.

17. Міняйло І. Поняття стилю життя: можливості операціоналізації в рамках досліджень соціальної стратифікації. *Наукові записки. Соціологічні науки*. 2006. Том 58. С. 80–84. URL : http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9648/Minialo_Ponyattya_stylyu_zhyttya.pdf

18. Мірошник З.М. Рольова структура особистості вчителя початкових класів: монографія. Харків: ХНПУ, 2011. 306 с.

19. Місенг Д.В. Вплив ціннісних орієнтацій на стиль життя особистості. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ, 2020. 286 с.

20. Міщиха Л. Онтологічний вимір життєвого світу особистості. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. 2014. Вип. 19(1). С. 106–114.

21. Панок В.Г., Рудь Г.В. Психологія життєвого шляху особистості: Монографія. Київ : Ніка-Центр, 2006. 280 с.

22. Панченко С. Еволюція категорії «стиль життя» в соціології. / *Стили життя: панорама змін : [кол. монографія] / за ред. М.О. Шульги.* Київ: Ін-т соціології НАН України, 2008. С. 11–24.

23. Соціально-психологічні засади становлення екологічно орієнтованого способу життя особистості: монографія/ за ред. Ю.М. Швалба. Київ: Педагогічна думка, 2015. 216с. URL : http://ecopsy.com.ua/data/mono/2015/Social-psychology_base_of_development_the_ecology_oriented_life_style_of_%20personal.pdf.

24. Хомуленко Б.В. Шляхи та засоби розвитку рольової структури особистості психолога. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського: збірник наукових праць.* 2014. Т.2, Вип. 2.12(103). С. 184–191. URL : http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/files/36_10.pdf.

25. Шахрай В.М. Соціальна компетентність особистості: соціально-рольовий підхід. *Народна освіта.* 2010. Випуск №2(11). URL : https://www.narodnaosvita.kiev.ua/Narodna_osvita/vupysku/11/statti/shahray.htm.

26. Швалб Ю. М. Еколого-психологічні виміри способу життя. *Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України.* 2005. Т.7: Екологічна психологія. Вип. 5, Ч.2. С. 294-301.

27. Швалб Ю.М. Ставлення до природи і світу у сучасному способі життя: історико-культурні аспекти. *Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України.* 2013. Том 7: Екологічна психологія. Вип. 33. С. 532-540.

28. Штепа О.С. Особливості зв'язку психологічної та персональної ресурсності особистості. *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України.* 2013. Вип 21. С. 782–791.

29. Altman I. *The Environment and Social Behavior: Privacy, Personal space, Territoriality and Crowding*. BrooksCole, Monterey, CA, 1975.

30. Bidlle B.J. *Role theory: Expectations, identities, and behaviors*. N.J., etc.: Wiley & Sons, 1979. 416 pp. URL : <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/000169938202500214>.

31. Breakwell, G. (2014). *Identity Process Theory: Clarifications and elaborations*. In R. Jaspal & G. Breakwell (Eds.), *Identity Process Theory: Identity, Social Action and Social Change* (pp. 20-38). Cambridge: Cambridge University Press. URL : <https://doi.org/10.1017/CBO9781139136983.004>.

32. Hobfoll Stevan E. *Conservation of Resources Theory: Its Implication for Stress, Health, and Resilience* . *The Oxford Handbook of Stress, Health, and Coping* Edited by Susan Folkman. 2012. URL : <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195375343.013.0007>

33. Maas H.S., Kuypers J.A. *From thirty to Seventy: A Forty-Year longitudinal Study of Adult Life Styles and Personality*. Washington : Jossey–Baas Publ, 1977. 328 pp.

34. Sherif M. *The psychology of social norms*. Oxford, England: Harper. 225 p. URL : <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.264611>.

35. Twigger-Ross C. L., Uzzell D. *Place and Identity Processes*. *Journal of Environmental Psychology*. 1996. Vol.16. Iss.3. P. 205–220. URL : https://www.researchgate.net/publication/254852498_Place_and_Identity_Processes